महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

प्रत्ययेषु इत्संज्ञायाः फलम्

हरिपदवेरा*

पदं प्रकृतिप्रत्ययसंयोगेनैव सिद्ध्यति। पदस्यैव लोके प्रयोगार्हत्वम् "अपदं न प्रयूञ्जीत" इत्युक्तत्वात्। किञ्च "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयूक्तः स्वर्गे लोके कामधूग्भवति"[1] इति श्रुतिरप्यत्र मानम्। यतोहि अर्थज्ञानाय पदप्रवृत्तिः। प्रकृतिप्रत्यययोः मध्ये प्रत्येकस्य अर्थः विद्यतेऽथापि इष्टार्थसिद्धिस्तु प्रकृतिप्रत्यययुक्तस्य पदस्य प्रयोगेणैव इति तु निश्चप्रचम्।

प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः इति "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः"(१/१/६९) सूत्रे कथयति। "प्रत्ययः"(३/१/१) इति तृतीयाध्यायस्यादिमं सूत्रमिदम्। इतः ऊर्धमापञ्चमाध्यायस्य परिसमाप्तेः प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते। "परश्च"(३/१/२) अयमपि योगः आपञ्चपरिसमाप्तेः अधिकारः। प्रकृतेः परः प्रत्ययः प्रवर्तत इत्यर्थः।

पाणिनीयानुसारेण प्रत्ययपदनिर्वचनम् –

पाणिनिना प्रत्यतत्वेन कल्पितानां सनादीनां चतुश्शतादधिकानां पदांशानां प्रत्ययसंज्ञासिद्ध्यर्थं "प्रत्ययः"[2] इत्याधिकारसूत्रं कृतम्। एतच्च "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्"[3] इत्यादयुत्तरसूत्रैः एकवाक्यतामापद्य तद्विहिकानां सनादीनां प्रत्ययसंज्ञां विधत्ते। इयं च अन्वर्थसंज्ञा। तथाहि प्रतीत्युपसर्गपूर्वकात् इण् धातोःअन्तर्भावितण्यर्थात् कर्तरि कर्मणि च 'अच्' प्रत्यये कृते निष्पन्नयोःप्रत्ययशब्दयोः अत्र तन्त्रेण निर्देशः। अत एव "प्रत्ययः"

---

*शोधच्छात्रः, व्याकरणविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

[1] व्य.म.भा. ३.३.१

[2] अष्टाध्यायी ३.१.१

[3] तत्रैव, ३.१.५

(३/१/१) इति सूत्रेभाष्ये प्रत्यययतीति प्रत्ययः, प्रत्याय्यते इति प्रत्ययः उभयसाधनोऽयम् इत्याशयः प्रकटितः।[1]

तत्र कर्तृप्रत्ययान्तेन प्रत्ययशब्देन स्वार्थप्रत्यायकानाम् इच्छार्थकसनादीनाम्, कर्मप्रत्ययान्तेन प्रत्ययशब्देन प्रकृत्या प्रत्यय्यमानार्थकानाम् अत्यन्तस्वार्थिक**कन्** प्रभृतीनां च ग्रहणम्। "प्रत्ययः" इति अधिकारान्तर्गतसूत्रैः विहितानामपि षुक् इत्याद्यागमानाम्, श्न-इत्याद्यादेशानां च न प्रत्ययसंज्ञा। प्रकृति-प्रत्यययोरिव आगमानाम् अर्थवत्वस्य शास्त्रकृद्भिः अपूर्वोपदेशत्वाभावेन प्राधान्याभावात् प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः इति न्यायेन न प्रत्ययसंज्ञा।

एवं च – एतदधिकारान्तर्गतसूत्रविहितानाम् आगम-आदेशादिभिन्नानां प्रत्ययत्वेन अभिमतानां सनादीनामेव प्रत्ययसंज्ञा भवति इति सिद्धम्। तथा च प्रत्ययशब्दः, प्रत्ययाधिकारविहितः आगम-आदेशभिन्नः स्व-स्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकः यः पदावयवः तमेव योगरूढिशक्त्या बोधयति – इति सिद्धम्।

तथा च – प्रत्ययाधिकारस्थशास्त्रविहितत्वे सति, आगमादेशभिन्नत्वे सति, स्वस्वप्रकृत्यन्यतारार्थप्रत्यायकत्वं पाणिनीयसर्वप्रत्ययसङ्ग्रहकं लक्षणं भवति।

शब्दशक्तिप्रकाशिकोक्तोप्रत्ययलक्षणम् –

'शब्दान्तरमपेक्ष्यैव स्वार्थबोधकृत् सार्थकः शब्द – **प्रकृतिः, प्रत्ययः, निपातः,** इति त्रेधा' इत्युक्त्वा 'यादृशार्थकप्रकृतिनिपातभिन्न यादृशांर्थे शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरात्मक-प्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः सः तादृशार्थकः प्रत्ययः' इत्युक्तं शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्।[2]

सुप्तिङादयः प्रत्ययाः शक्त्या वा निरूढलक्षणया वा कर्तृकर्मद्यर्थप्रतिपादिकाः प्रकृतिनिपातभिन्नाश्चेति तेषां प्रत्ययत्वम्। 'शुक्ल' प्रभृतिशब्दानां 'स्था' प्रभृतिधातूनां 'च'

---

[1] व्य.म.भा.तृ.ख., पृ.६,७

[2] श.प्र., पृ.२९

प्रभृतिशब्दानां च शक्ति-निरूढलक्षणान्यतरवृत्तिद्वारा अर्थबोधकत्वेऽपि प्रकृतिनिपात-भिन्नत्वाभावात् न प्रत्ययत्वम् - इति तद्ग्रन्थस्य सारः ।[1]

एवं तत्रैव, यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे विशेष्ये तिङर्थस्य अन्ययबोधने असमर्थः यः निभाद्यन्यः, सःप्रत्ययः ।

एवमन्यैः कैश्चित् उक्तस्य प्रत्ययलक्षणम् –

यः शब्दः (प्रत्ययत्वेन अभिमतः पदांशः) स्वतरार्थाविशेषितस्वार्थस्य अन्यत्र विशेषणतया अन्वयबोधजनने असमर्थः, सः प्रत्ययः। 'पाचक-दाशरथिप्रभृतिषु कृत्तद्धितान्तेषु कृत्-तद्धितार्थः कृत्-तद्धितेतर-स्वप्रकृत्यर्थ-विशेषितस्सन्नेव अन्यत्र विभक्त्यर्थादिषु प्रकारतया अन्वेतुं प्रभवतीति तेषां प्रत्ययत्वम्' इति।

तथा च अर्थपुरस्कारेण शब्दानां निर्वचनमिति प्रसिद्धमेतत्। विना ह्यर्थं न कोऽपि शब्दः साधुरसाधुर्वा न ज्ञायते। यथा अस्वशब्दो निर्धने साधुः अश्वेत्वसाधुः। एवं सर्वत्र अर्थ पुरस्कृत्य प्रत्ययाः विधीयन्ते। एवञ्च प्रत्ययोऽर्थस्य प्रत्यायक इत्यत्र नास्ति संशयलेशः।

प्रत्ययप्रकाराः -

"प्रत्ययः" इत्याधिकारसूत्रेण येषां सनादीनां प्रत्ययसंज्ञा विहिता ते पञ्चधा विभज्यन्ते। तद्यथा –

१. विभक्तिप्रत्ययाः
२. धात्वंशप्रत्ययाः
३. तद्धितप्रत्ययाः
४. कृत्प्रत्ययाः
५. स्त्रीप्रत्ययाः

---

[1] श.प्र., पृ.२९

प्रसङ्गेऽस्मिन् आचार्याः जगदीशतर्कालङ्कारा आहुः -

विभक्तिश्चैव धात्वंशस्तद्धितः कृदिति क्रमात्।
चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः टाबादिभिः पञ्चधाऽथवा।। इति।

एकैकशः प्रत्येकं प्रकारः प्रतिपाद्यते अधः।

विभक्तिप्रत्ययाः

"विभक्तिश्च"(१/४/१०४) इत्यनेन हि सूत्रेण येषां विभक्तिसंज्ञा विधीयते ते एव विभक्तिसंज्ञकप्रत्ययाः भवन्ति। तथा चात्र विभक्तिपदेन एकविंशति सुप्प्रत्ययाः तथा च अष्टादश तिङ्प्रत्ययाः गृह्यन्ते। एतेषु प्रत्ययेषु इत्संज्ञाप्रयोजनविचारः अधः क्रियते।

धात्वंशप्रत्ययाः

"प्रत्ययः" इत्याधिकारे पठितेभ्यः विभक्तिकृत्तद्धितस्त्रीप्रत्ययेभ्यो अतिरिक्ताः प्रत्ययाः धात्वंशप्रत्ययाः भवन्ति। एते धात्वंशप्रत्ययाः सनादयः द्वादशसङ्ख्यकास्सन्ति । तद्यथा–

सन्-क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-क्यषोऽथाचारक्विब्णिज्यङौ तथा।
यगाय – ईयङ्- चेति द्वादशामी सनादयः॥[1]

तद्धितप्रत्ययाः

पाणिनीयाष्टाध्याय्यां "तद्धिताः" (४/१/७६) इत्यधिकारसूत्रं कृत्वा "यूनस्तिः" (४/१/७७) इति तिप्रत्ययात् आरभ्य "शेषाद्विभाषा" (५/४/१५४) इति कप्प्रत्ययपर्यन्तं सार्धशतद्वयाधिकाः प्रत्ययाः विहिताः एते एव तद्धितसंज्ञकाः भवन्ति। इतरप्रत्ययसङ्ख्यापेक्षया तद्धितप्रत्ययसङ्ख्या अत्यन्तं गरीयसीति।

---

[1] वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः बालमनोरमाटीका, पृ.११२

कृत्प्रत्ययाः

"धातोः" (३/१/९१) इत्यधिकारे धातोः विधीयमानेषु प्रत्ययेषु "कृदतिङ्" (३/१/९३) इत्यनेन सूत्रेण विहिताः तिङ्प्रत्ययभिन्नाः प्रत्ययाः कृत्प्रत्ययाः भवन्ति। एते कृत्प्रत्ययाः प्रामुख्येन दशोत्तरशतसङ्ख्याकाः भवन्ति। किञ्च "उणादयो बहुलम्" (३/३/१) इति सूत्रानुसारेण उणादयः प्रत्ययाः अपि कृत्संज्ञकाः भवन्ति।

स्त्रीप्रत्ययाः

"स्त्रियाम्" (४/१/३) इत्यधिकारे प्रोक्ताः सर्वे टाबादयः प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययत्त्वेन गृह्यन्ते। अधिकारेऽस्मिन् टाप्, चाप्, डाप्, ङीप्, ङीष्, ङीन्, ऊङ्, ति - इति भेदेन आहत्य अष्टौ प्रत्ययाः पाठिताः।

साम्प्रतम् विभक्तिप्रत्ययेषु इत्संज्ञाप्रयोजनविचारः स्थालीपूलाकन्यायेन प्रदर्श्यते। तद्यथा –

प्रत्ययेषु इत्संज्ञाफलम्

समान्येन प्रतिप्रत्ययमनुबन्धसन्निवेशो भवति। तथापि र, असे, इत्र, अ, उ, च्लि, तवै, तव्य, वु, से, स्य इत्येतेषाम् अनुबन्धाः न भवन्ति। कारणम् एतेषु इत्संज्ञकवर्णप्रयुक्त-कार्याभावः इति। इतरेषु प्रत्ययेष्वित्संज्ञकवर्णा भवन्ति। अतः इत्संज्ञाया फलं तत्तत्प्रत्ययेषु समान्यतो निरूप्यते। तद्यथा–

उगित्फलम्– "उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः"(७/१/७०) इति नुमागमः उगित्वफलम्। क्वसु शत्रादिप्रत्ययः उगित्प्रदेशाः भवन्ति।

कित्फलम्- "क्ङिति च"(१/१/५) इति सूत्रेण गुणवृद्धिनिषेधः, "आतो लोप इटि च"(६/४/६४) इति सूत्रेण आलोपश्च कित्वफलम्।

खित्फलम् - "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्"(६/३/६७) इति सूत्रेण मुमागमः भवति खित्वफलम्। खश, खच्, ख्युन्, खिष्णुच्, खुकञ् इत्यादयः खित्प्रदेशाः भवन्ति।

घित्फलम् - "चजोः कु घिण्यतोः"(७/३/५२) इति कुत्वम्, "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य"(६/४/९६) इत्यत्र विशेषणार्थश्च घित्फलम्। घ, घञ्, घिनुण्, घुरच् इत्यादयः भवन्ति घित्प्रदेशाः।

ङित्फलम् - "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्"(१/३/१२) इत्यात्मनेपदम्, "क्ङिति च"(१/१/५) इति सूत्रेण गुणवृद्धिनिषेधः ङित्वफलम्। ङित्प्रदेशाः क्यङ्, यङ्, ईयङ्, चङ्, अङ्, नङ्, इत्यादायः भवन्ति।

चित्फलिम् - "चितः"(६/१/१६३) इति सूत्रिण इत्याद्युदात्तः एव चित्वफलम्। क्यच्, काम्यच्, णिच्, सिच् इत्यादयः चित्प्रदेशाः भवन्ति।

ञित्फलम् - वुञ्, उकञ्, घञ्, इञ्, खुकञ्, वुञ्, इत्यादयो ञित्प्रदेशाः। एतेषु प्रदेशेषु "ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्याद्युदात्तः"(६/१/१९७), "तद्धितेष्वचामादेः"(७/२/११७), "अचो ञ्णिति"(७/२/११५), "अत उपधायाः"७/२/११६ इत्यादिभिस्सूत्रैर्यथायोगं वृद्धिः ञित्वफलम्।

टित्फलम्- "टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः"(४/१/१५) इति ङीप्, "विड्वनोरनुनासिकस्यात्"(६/४/४१) इत्यात्वम्, "टेः"(६/४/१४३) इति टिलोपश्च अस्य प्रयोजनम्। ट, टक्, विट्, ण्युट् इत्यादयष्टित्प्रदेशाः इति।

ङित्फलम् - "टेः"(६/४/१४३) इति ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः डित्वस्य फलम्। यथा डु प्रत्ययः।

तित्फलम् - "तित्स्वरितम्"(६/१/१८५) इति स्वरितत्वम् अस्य प्रयोजनम्। तव्यदादयस्तित्प्रदेशाः इति।

णित्फलम् - “अचो ञ्णिति”(७/२/११५) इति, “अत उपधायाः”(७/२/११६) इति च सूत्राभ्यां यथायोगं वृद्धिः, “आतो युक्चिण्कृतोः”(७/३/३३) इति युगागमश्च णित्वफलम्। चिण्, ण्वच्, ण्युट् इत्यादयो णित्प्रदेशाः भवन्ति।

नित्फलम् - “ञ्नित्यादिर्नित्यम्”(६/१/१९७) इत्याद्युदात्तः अस्य प्रयोजनम्। यथा- श्यन् प्रत्यये।

पित्फलम् - “अनुदात्तौ सुप्पितौ”(३/१/४) इत्यनुदात्तत्वम् अस्य प्रयोजनम्। तिप्, सिप्, मिप्, इत्यादयः पित्प्रदेशाः भवन्ति।

मित्फलम् - “मिदचोऽन्त्यात्परः”(१/१/४७) इत्यन्त्यादचः परत्वम्। यथा- श्यन् प्रत्यये।

रित्फलम् - “उपोत्तमं रिति”(६/१/२१७) इति सूत्रेण मध्योदात्तः रित्वस्य फलम्। यथा- अनीयर् प्रत्यये।

लित्फलम् - “लिति”(६/१/१९३) इति सूत्रेण प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं लित्वफलम्। यथा- ण्वुल् प्रत्यये।

शित्फलम् - “तिङ्शित्सार्वधातुकम्”(३/४/११३) इति सार्वधातुकत्वम्। यथा- शबादयः।

षित्फलम् - “षिद्गौरादिभ्यश्च”(४/१/४१) इति सूत्रेण ङीष् षित्वफलम्। ष्ट्रन्, ष्वुन्, षाकन्, इत्यादयः षित्प्रदेशाः भवन्ति।

सर्वलोपिप्रत्ययाः – एषाम्प्रत्ययानां सर्वात्मना लोपो भवति ते सर्वलोपिप्रत्ययाः भवन्ति। तेषां सर्वलोपित्रत्ययानां तु “कृत्तद्धितसमासाश्च”(१/२/४६) इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा मुख्यम्प्रयोजनम्। क्विन्, क्विप्, ण्वि, विट् इत्यादयः सर्वलोपिप्रत्ययाः भवन्ति।

~~~~~~

गुरोरनुग्रहो मूलम्

यद्यत्र सौष्ठवं किञ्चित्तद्गुरोरेव मे न हि।
यद्यत्रासौष्ठवं किञ्चित्तन्ममैव गुरोर्नहि॥

परिशीलितग्रन्थसूची

१. अष्टाध्यायी - पाणिनिः, व्याख्याकारः डा. नरेश झा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

२. काशिकावृत्तिः वामनजयादित्यविरचिता - व्याख्याकारः डा. रघुवीरवेदालंकारः, राधा प्रेस, दिल्ली

३. काशिकावृत्तिः न्यासपदमञ्जरीसहीता (तृ.च.भागौ) - जयादित्यवामनौ, सुधी-प्रकाशनम्, वाराणसी, १९८४

४. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलिता

५. व्याकरणमहाभाष्यम् - (द्वितीयखण्डः) - सम्पादकः डा. आत्मदेवमिश्रः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

६. शब्दशक्तिप्रकाशिका जगदीशतर्कालंकारभट्टाचार्यकृता - Published by Jayakrishnadas, Haridas Gupta, The Chaukhamba Sanskrit Series Office, Benaras City, 1934

❑❑❑
~~~~~~